

MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON

Két rendszerváltás, két államférfi – Bibó István munkásságának hatása Kulcsár Kálmánra^[1]

ABSTRACT

This paper explores the influence of István Bibó's legal and socio-political ideas on Kálmán Kulcsár's work as a legal scholar and Minister of Justice during Hungary's transition to democracy. The research highlights how Bibó's theories on legal culture, political structures, and modernization shaped Kulcsár's approach to legal sociology and governance reforms. The paper also briefly discusses the impact of the populist movement (népi mozgalom) on Hungarian socio-legal thought. By analysing Kulcsár's writings from the 1980s onward, the study identifies key elements of Bibó's intellectual legacy in his work, particularly in discussions on administrative structures and democratic legal transformation. The findings suggest that understanding Bibó's impact on Kulcsár provides deeper insights into Hungary's democratic transition and legal modernization.

Keywords: political culture ■ legal culture ■ socio-legal theory ■ administrative reforms ■ democratic transition ■ legal modernization ■ third-way thinking

A cím és a témaválasztás is meglepőnek tűnhet. Mi köze lehet Kulcsár Kálmán jogszociológus professzornak, a rendszerváltó Németh-kormány igazságügyi miniszterének Bibó Istvánhoz? A Kulcsárt jobban ismerők joggal vethetnék fel, hogy ha a népiek kiemelkedő alakjai közül keresek Kulcsárra ható személyeket, miért nem Erdei Ferenc munkásságának hatását tanulmányozom?

A fenti kérdésekre kívánok választ adni tanulmányomban, mert úgy vélem, hogy nem csupán Bibó-felejtésről beszélhetünk, hanem Kulcsár-felejtésről is. Nem célom, hogy tanulmányomban a két jog- és társadalomtudós államférfit összemérjem, ezért nem kezdek annak fejtegeté-

[1] A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

sébe, hogy vajon a Bibó-felejtés vagy a Kulcsár-felejtés szomorúbb jelenség. Már csak azért sincs szükség a két személy összemérésére, mert Kulcsár írásainak alapos tanulmányozását követően úgy gondolom, hogy Bibó István jogi és társadalomtudósi életművének ismerete nélkül Kulcsár Kálmán tudósi és igazságügyi miniszteri tevékenysége sem úgy formálódott volna, ahogyan az a történelem-könyvekből megismerhető. Nem állítom azt sem, hogy Kulcsárra Bibó hatott legnagyobb mértékben, de az biztosan kijelenthető, hogy Kulcsár 1980-as évektől született írásaiban hangsúlyosan tetten érhető a bibói gondolkodás hatása.

Azt gondolom, hogy Bibó karakteresen határozhatta meg Kulcsárnak a politikai és jogi kultúráról való gondolkodását, amely Kulcsár egyik legkedveltebb kutatási témája volt. Azt gondolom, hogy Bibó és természetesen Erdei hatása nélkül nem olvashatnánk ma Kulcsár ma is megvilágosító erővel ható gondolatait arról, hogy a politikai és jogi kultúra mennyire szorosan függ össze a közigazgatás intézményes kultúrájával és ez utóbbi jelenség mennyire meghatározó a jogállamiság mindennapi megélésében.^[2]

Természetesen ma már – legalábbis a jogszociológia iránt érdeklődők körében – nem számít újdonságnak az a megállapítás, hogy a politikai és jogi kultúra tanulmányozása elsődleges fontosságú bármilyen társadalmi és jogi változás előkészítésekor, legyen az a teljes jogrendszer átalakítását megkövetelő rendszerváltás, egy kodifikációs folyamat vagy akár csak egy egyszerűbb jogszabálymódosítás.

Még a jogászi hivatáson belül sem találunk sok jogszociológia iránt érdeklődőt, és ez igencsak meglátszik a rendszerváltást követő jogpolitika hullámszó minőségén. Jogpolitika alatt ebben az esetben a legszélesebb értelemben vett jogpolitikai fogalmat értem, tehát azt, amely a jogalkotási és a jogalkalmazási tevékenységek teljes skáláját lefedi, a jogszabályelőkészítés gyakorlatától kezdve a legalsóbb fokú közigazgatási szervek gyakorlatáig.

Amennyiben a hullámszó minőségű jogpolitikai gyakorlat helyett stabil, a demokratikus jogállami ideát minél jobban megközelítő jogpolitikát kívánunk teremteni, úgy a politikai és jogi kultúra ismeretének fontosságát nem elég hangsúlyozni. Ebben segíthet minket Bibó és Kulcsár életműve.

Kulcsárnak sok mindent köszönhet a magyar társadalomtudomány, ezen belül pedig a magyar jogtudomány és szociológia.^[3] Az 1950-es évek végén közölt kandidátusi dolgozatával felélesztette a hazai jogszociológiát, majd ezt követően az 1960-as évektől különböző tisztségekben azon munkálkodott, hogy a magyar szociológia elméleti és módszertani szempontból is felzárkózzon a kortárs nemzetközi szociológiához. Tudományos munkássága mellett 1988 nyarától 1990 késő tavaszáig lehetősége nyílt arra, hogy a demokratikus rendszerváltozás előkészítésében igazságügyi miniszterként vegyen részt. Ahogyan azonban Bibónak is csak néhány év adatott meg az 1940-es évek közepén, hogy a közigazgatási reformban betöltött szerepével – Erdeivel együtt – aktív alakítója legyen

[2] Kulcsár, 1987, 54-55., 336-338., 341-343.

[3] Varga, 2008; Király, 2011; Pálinkás, 2011; Réti, 2021.

a társadalmi-jogi folyamatoknak, úgy a rendszerváltást követően Kulcsár sem maradhatott meg miniszteri tisztségében. Nevéhez ugyanakkor számos jelentős reform kötődik, akár az alkotmányozási folyamat támogatására, akár a gazdasági társaságok szabályozására, vagy a gyülekezési jogi reformokra gondolunk.

Tanulmányom azonban mégsem Kulcsár szakpolitikai tevékenységéről szól, hanem arról, hogy az az egyszerű jogász és társadalomtudósi látásmód milyen mértékben hatotta át egész munkásságát és miért tartom fontosnak (és egyben fájóan hiányzóknak) e látásmód meglétét a jogtudomány és a jogpolitika szempontjából. Írásomban arra vállalkozom, hogy bemutassam: Kulcsárra nagyon nagy hatással volt a bibói életmű, amit már egészen 1980-tól kezdve írásaiban is felvállalta. Akkor, amikor ez még a tudományos nyilvánosságban még egyáltalán nem volt magától értetődő.^[4]

Kulcsár írásait olvasva feltűnik, hogy számára mindig nagyon fontos volt a társadalom fejlődése, a modernizáció kérdése.^[5] Az olyan modernizációé, amely tartósan szervesül a társadalom szövetében és ekként olyan fejlődést segít elő, amely a társadalom egésze számára pozitív hatásokkal járhat. Jogszociológusként ezért is tarthatta fontosnak annak hangsúlyozását, hogy a jogi változ(tat)ások mindig egy komplex, szocioökonómiai rendszerben mennek végbe. Így a jogi (vagy bármilyen más a társadalom bármely alrendszerét érintő) reformok csakis ebben az összetett társadalmi rendszerben értelmezhetők.

Kulcsár – bár valószínűleg nem tudatosan – a jog vizsgálatában Bibó hagyományát folytatta, amennyiben a jogot sosem választotta le a társadalom szövetéről, hanem mindig együtt értelmezte azt társadalom szerzeágazó rendszerével. Erdei Sándortól tudhatjuk, hogy Bibó is nagyon hasonló utat járt be. Hiszen, ahogyan Erdei írja „[Bibó] István eleinte bírósági állásban dolgozott, majd az igazságügy-minisztériumba került, közben pedig olyan témák kidolgozásán munkálkodott, mint a nemzetközi jogerő kérdése, az etika és a büntetőjog viszonya, és módszeresen gyűjtötte az anyagot a bírói és a közigazgatási funkciók szociológiai vonatkozásainak vizsgálatához. A jogtudományhoz kapcsolódó tanulmányainak témaköre fokozatosan bővült, világosan mutatva a 30. életévhez közeledő szerzőnek azt a törekvését, hogy a jog oldaláról a társadaloméletének és fejlődésének minél több lényeges kérdését megvilágítsa.”^[6]

[4] Balog úgy vélekedik erről, hogy „[...] Bibó, aki sok más 56-os elítélt elit értelmiségitől eltérően nem alkudott meg a Kádár-rendszerrel, maga sem ambicionálta, hogy művei megjelenjenek, hiszen tudta: ehhez olyan engedményeket kellene tennie, amelyek összeegyeztethetetlenek meggyőződésével. Úgy tűnt, hogy a közsférában ekkorra teljessé vált a Bibó-felejtés. Ez az állapot csak a hetvenes években kezdett enyhülni annyiban, hogy a leginkább ideológiamentes területen, a közigazgatás-tudomány területén egy-két írás a hivatalos nyilvánosságban is megjelenhetett Bibótól – igaz, az egyik nem került bolti forgalomba, és senki se reagált rájuk.” (Balog, 2010, 22.).

[5] Kulcsár, 1989.

[6] Kulcsár életrajzában elmélyülve feltűnhet, hogy Kulcsár néhány évig maga is szakjogászni munkára kényszerült katonai ügyész, majd katonai bírói szerepkörben. Utóbbi státuszáról lemondott, amikor 1957-ben a Kádár-rezsim bevezette a statáriális bíráskodást. Ld. Erdei, 2024, 171.

A fentiek ismeretében már érthető, hogy Kulcsár miért is foglalkozott a társadalmi innováció lehetőségeivel, amelyet a gazdasági kihívások és a társadalmi reagálóképesség vonatkozásában vizsgált *Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”* címmel 1980-ban megjelent tanulmányában.^[7] E tanulmány azért nagyon fontos jelen tanulmány szempontjából, mert ebben találkozhatunk először Kulcsárnál Bibó István nevének említésével. A Bibóra való hivatkozás azért is kiemelendő, mert – ahogyan arra Gyarmati György rámutat – Bibó „publikussága” még az 1970-es évek második felében is egészen kivételes esetben és korántsem a hatalom által támogatott módon létezhetett.^[8] Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy Bibó nevét nem csupán a Magyar Tudomány hasábjain olvashatták a folyóiratot kézbe vevők, mert Kulcsár a tanulmányát, mint az MTA Szociológiai Intézetének igazgatója, az MTA 1980. évi közgyűlésén, több osztály (Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, Filozófiai és Történettudományi Osztály és Gazdaság és Jogtudományok Osztálya) együttes ülésén elhangzott előadására építette. Ezzel az írással Kulcsár elsőik között lehetett, aki a hivatalos tudomány fórumainak egyikén Bibóra hivatkozik (nem számítva ide a történettudományt, mert ott Gyarmati György már 1979-ben tanulmányt szentel Bibó és Erdei megyereformjának).^[9]

A tanulmány keletkezési körülményei mellett arra is fontos odafigyelnünk, hogy Kulcsár Bibó nevét éppen a közigazgatási reformokkal, szűkebben pedig a megyerendszerrel kapcsolatban említi meg. Teszi mindezt úgy, hogy párhuzamot von Bibónak a nemesi vármegye maradványaival kapcsolatban tett kritikái és az 1980-as megyei rendszer problémái között.^[10] Kulcsár a „szervezet és társadalmi környezet összefüggéseit vizsgálja” és e körben teszi fel azt a kérdést, hogy „vajon a közigazgatási szervezeti egységek minden esetben reális érdekviszonyokra épülnek-e.”^[11] Ekkor jegyzi meg, hogy „Hosszú ideje problematikus a megyerendszer helye a magyar közigazgatásban. [...] Bibó István fejtette ki,

[7] Bár a tanulmány írása közben az 1982-ben kiadott tanulmánykötetben található újraközlésből dolgoztam, de úgy vélem, érdekes lehet a hivatalos Kulcsár-bibliográfiában fellelhető adat arról, hogy hány helyen jelent meg 1980-ban a hivatkozott tanulmány. A bibliográfiában az alábbi adatok érhetők el: *Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”*. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*. Magyar Tudományok Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése, Budapest, 1980. május 7. (szerk. Stier Miklós). Budapest, MTA, 1980, 28-41.; 79-110.; 264-266.; Megjelent még: *Közgazdasági Szemle*, 27. 1980, 7-8. 814-830.; *Magyar Tudomány*, 25. 1980, 6. 424-439.; Ismertetés: *Népszabadság*, 38. 1980, 110. 4-5.

[8] Bővebben ld. Gyarmati, 2021, 106-107. Gyarmati szerint akkor, amikor már maga Bibó is publikálhatta a belsős anyagként megjelenő közigazgatási területrendezéssel kapcsolatos tanulmányát és néhányszor nagyobb nyilvánosság előtt is megjelent az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, valamint az MTA Történettudományi Intézetében, valamint tutori szemináriumokat adott lakásán néhány bölcsészhallgató számára. Ugyanakkor ezek a megjelenések korántsem tartozhattak a „támogatott” kategóriába.

[9] Gyarmati, 1979.

[10] Kulcsár, 1982, 35.

[11] Kulcsár, 1982, 35.

hogya a magyar vármegye a 19. század közepétől megszűnt az eleven nemesi önkormányzat szervezetet lenni, s a hivatalnokká vált nemesi osztály öfenntartásának és önadminisztrációjának színhelye lett. Felülről nézve a megyei rendszer nem eléggé elmélyülten szakszerű, alulról nézve túlságosan távoli ahhoz, hogy az egész megye lakossága számára organikus érdeket jelentsen, s vonzza a közéletiséget, a magyar közvélemény érdeklődését. [...] A »nemesi vármegyét« túlélő megyei szervezet jellegzetes vonásai közül azonban nem csupán az organikus életviszonyok hiánya, így »kvázi« érdekképviselési jellege problematikus ma is, hanem a megmaradt hatalmi elem túlsúlya a szakismerettel szemben. Az elégtelen szakismeret és a kifejtetlen autonómia együttes hatása szervezeti öncélúságot eredményezhet, és ezzel a változásokkal való szembenállást is. Az »Ugocsa non coronat« irracionálisizmusa, ha nem is kijelentve, de tevékenységben még megmaradt lehetőség.^[12]

A fenti sorokat olvasva feltűnnek a Kulcsár számára mind jogszociológusként, mind pedig igazságügyminiszterként is kiemelt helyen szereplő témák, mégpedig a közigazgatás és a társadalmi érdekviszonyok közötti szakadék kérdése, a szakszerűség hiányának és a politikai elem túlsúlyának problematikája a közigazgatásban, valamint az autonómia fontossága. Ezeknek a sajnos még ma is létező társadalmi-jogi problémáknak a hangsúlyozását Kulcsár egészen biztosan Bibótól és Erdeitől „öröklö meg”, és az is nagyon valószínű, hogy Bibó munkásságára is Erdein keresztül talál rá.

Újfént szükséges hangsúlyozni, hogy Kulcsár előadása és tanulmánya 1980-ban hangzik el és jelenik meg először, majd 1982-ben szerkesztett kötetben újrapiublikálják azt.^[13] 1980-ban, amikor a demokratikus rendszerváltozás még korántsem tűnt reálisnak, Kulcsárnak – és a *Két világ között* c. memoárjából kiolvashatóan sok más, vele együttműködő kutatónak is – sikerült éles kritikát megfogalmaznia a fennálló autoriter rendszerrel szemben azzal, hogy rámutattak a társadalmi valóságra. Az 1980-as előadás Kulcsár szerint „nagyon emlékezetes marad számomra. Lényegében ekkor lépett a tudományos nyilvánosság elé ez a laza szálakkal összekapcsolódó (de egyes szálaival máshová is, akár a »másként gondolkodók« némelyikéhez is eljutó) csoport, illetőleg néhány reprezentánsa.^[14] [...] Ez az ülés világosan jelezte a »hivatalos« vagy akadémiai társadalomtudományokban hosszú évek óta előkészített fordulatot, amely nem csupán a politikai irányzat kritikája és alakítása terén következett be, hanem a társadalomtudományok felfogásának változásában is. Saját előadásom ezen az ülészenon [...] lényegében már körvonalazta a később részletesen is kimunkált

[12] Kulcsár, 1982, 35.

[13] Első publikálás: Kulcsár, 1980. Jelen sorok szerzője a Kulcsár, 1982 kiadásból dolgozott.

[14] Kulcsár e csoportba sorolja Berend T. Ivánt, Bognár Józsefet, Enyedi Györgyöt, Kilényi Gézá, Patáki Ferencet, Tókei Ferencet, Király Tibort, Kovács Istvánt, Sárközy Tamást, Huszár Tibort, Vitányi Ivánt, Andorka Rudolfot, Ferge Zsuzsát, Hankiss Elemért, Ránki Györgyöt, Ágh Attilát, Bihari Mihályt, Gombár Csabát, Kolosi Tamást, illetve a politikusok közül Pozsgay Imrét és Németh Miklóst. Ld. Kulcsár, 1994, 30.

tételen alapjait, nevezetese, hogy a gazdasági fejlődés csak a politikai rendszer változása árán lehetséges.”^[15]

Kulcsár visszaemlékezéseit olvasva kijelenthető, hogy a számára szimbolikus eseményen Bibó (és Erdei) nevének említése is szimbólum volt a szerző számára, hiszen az előbbieken kívül más szerzőt név szerint nem emelt ki a tanulmányban, holott a hivatkozásjegyzékben számos magyar tudós nevét olvashatjuk. Nem lehetett véletlen Bibó említésének a neve a megyerendszer autonómiahiányos állapotára való figyelemfelhívás esetében, hiszen Kulcsár egy 1983-ban, Alexis de Tocqueville *A demokrácia Amerikában* c. munkájából készült válogatáskötet utószavában Tocqueville és Bibó között von párhuzamot. Tocqueville-nek a községi önkormányzatok melletti kiállását és a megyei önkormányzatokkal szemben kifejtett kritikájáról ott így ír: „Jóllehet nem szeretnék történetietlen párhuzamot vonni, mégis nagyon érdekes, hogy az új-angliai megye politikai „ürességét” Tocqueville szinte ugyanazokkal az érvekkel jellemzi, mint a magyar megyét bírálók egy része, különösen Bibó István. Azaz: nincs igazi érdekközössége, pontosabban ez az érdekközösség megszűnt a nemesi önkormányzat megszűntetésével. A kérdés csak azért érdekes számukra és itt is, mert jelzi, hogy a történetileg kialakult képződmények belső tartalma is változhat a történeti feltételek alakulásával. Ahogyan a Tocqueville által jellemzett új-angliai község közigazgatási tartalma átalakult napjainkra, úgy változhatott és változott is a magyar megye társadalmi éreketartama (a történeti mintához képest csökkenő jelentőséggel), és – ami fontosabb – változhatott a tartalma a magyar községnek is (és pedig nagyon valószínűen a korábbi állapotához képest a közigazgatási rendszer szempontjából fokozódó jelentőséggel).”^[16]

Tocqueville-ről szóló írásából is kitűnik, hogy Kulcsár nagyon fontosnak tartotta az egyes alkotmányos intézmények – mint a megyék vagy az önkormányzatok – kontextuális elemzését. Egyetértett Tocqueville-lel abban, hogy az organikus fejlődés mellett nagyon fontos, hogy a helyi érdekviszonyokról minél alacsonyabb, lehetőleg községi szinten döntsenek és kritizálta a közigazgatásban tapasztalható egyre erősebb centralizációt.^[17] Az organikus fejlődés mellett azonban, Bibóhoz hasonlóan, fontosnak tartotta a történeti intézmények (pl. a megyerendszer) időről időre való felülvizsgálatát, mert Bibó nyomán belátta, hogy előbbieket kortárs viszonyok között nem szolgálják minden esetben eredeti céljukat.

Felfedezhetjük a Bibó (és részben Erdei) által jegyzett városmegye-konceptióhoz hasonló, a hatékony érdekérvényesítést előtérbe helyező helyi önkormányzati modell támogatását.^[18] Ezt a bibói gondolatot Kulcsár következetesen támogathatta, hiszen 1986-ban megjelent *Modernizáció és magyar társadalom* c. tanulmánykötetében is hosszú oldalakat szentelt a közigazgatási reformokról

[15] Kulcsár, 1994, 30-31.

[16] Kulcsár, 1983, 568-569.

[17] Kulcsár, 1983, 567-568.

[18] Bibó, 1983, 678-683.

való elmélkedésnek A politikai rendszer túlsúlya és a társadalmi változások c. fejezetében.^[19] Ebben az írásban a korábbiaknál is több hivatkozást és idézetet találhatunk Bibótól, és itt már az irodalomjegyzékben is szerepelhetnek Bibó művei, ellentétben az 1980-as és 1983-as tanulmányokban, ahol csupán a szövegben említi meg Bibót, azonban az eredeti bibói mű forrását az irodalomjegyzékben nem tüntet(het)ji fel.

Érdemes e tanulmányt is alaposabban szemügyre venni, hiszen a közigazgatás egészének ethoszával, a helyi és megyei tanácsrendszerrel szemben kifejtett kritikákkal és a hiányzó középszintű helyi önkormányzatok problematikájával is foglalkozik benne Kulcsár.^[20] Az 1986-os sorokat olvasva úgy érezhetjük, hogy, habár egyes elemekben, mint a tanácsrendszer eltörlése és a közigazgatási dolgozók szakismeretének növekedése, jelentős eredményeket ért el hazánk az 1989-es rendszerváltozás óta, mégis sok az olyan hiányosság, amelyek sajnos ma is jellemzik közigazgatási rendszerünket. Ilyenek többek között a túlzott centralizáció, a sajnos még mindig visszaköszönő „túlsúlyos politika[i]” elem megléte.^[21] Csupa olyan tényező, amelyekkel már Bibó közigazgatásról írt elemzéseiben is olvashatunk és amelyek ma is megoldásra várnak.^[22]

Célszerűnek tartom összevetni itt Bibó sorait a „jó közigazgatásról” és Kulcsár gondolatát a „visszacsatolás szükségességéről”, már csak azért is, mert Kulcsár Bibó megyei közigazgatásról kifejtett meglátásait az utóbbiakkal egészíti ki.^[23] Bibó azt írja, hogy „Egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontól azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez a legtökéletesebben a közösség öngazgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező végtel a merőben idegen igazgatás, ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi célja vannak, amelyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek [...]”^[24] Bibó 1947-ben *A magyar közigazgatásról* c. cikk első bevezetéséhez tervezett gondolatait olvashatjuk az előbbieken, amelyek kitűnő megalapozását adják a helyi autonómiák melletti kiállásnak. Kulcsár jogászként

[19] Kulcsár, 1986, 157-213.

[20] Kulcsár, 1986, 186-209.

[21] Kulcsár, 1986, 193.

[22] A kortárs centralizált állammal kapcsolatban nagyon fontos megállapítást tett Kukorelli István, aki úgy véli „Az Alaptörvény utáni helyzetben látni kell, hogy megérkezett a közigazgatási állam, az erős, cselekvőképes kormány jóval kevesebb fékkel és ellensúllyal rendelkezik. A kontrollmechanizmusok (például a parlamenti ellenőrzés eszközei, a közvetlen demokrácia, az Alkotmánybíróság stb.) léteznek ugyan hatásköri korlátként, de erőtlenekek. A többségi elv uralma a paritás vagy a konszenzualitás helyett jól kivehető például az egyes alkotmányos intézmények tagjainak vagy vezetőinek legitimációs láncolatában.” (Kukorelli, 2024, 70-71.).

[23] Bibó, 1983, 647.; Kulcsár, 1986, 195.

[24] Bibó, 1983, 647.

és szociológusként 1986-ban, mintha szervezetszociológiai terminológiát segítségül hívva kívánná igazolni Bibót, amikor az írja, hogy „Ma már – mindezen túlmenően – az sem tagadható, hogy a hatékony központi kormányzat működéséhez megfelelő visszajelzésre van szükség, és ez a visszajelzés nem állhat csupán a bürokratikus szervezet által a végrehajtás során tapasztalt nehézségek visszajelentéséből. A visszajelzés tehát több, mint a központi döntés végrehajtásának visszacsatolása. A hatékony irányításnak szüksége van a döntéssel érintett érdekek kifejeződésére, és ennek kapcsán a központból talán nem mindig észlelhető vagy kellő súllyal kevésbé értékelhető társadalmi viszonyok rendszer ismeretére és értékelésére is. Az »önkormányzati« koncepció megvalósítása ennek folytán nem csupán a demokratikus kiteljesedésének, hanem az irányítás hatékonyságának is egyes lényeges elemévé válhat.”^[25]

A közigazgatásról kifejtett gondolatok szorosan összekapcsolódnak Kulcsár egyik legmaradandóbb témájával, a társadalmi és jogi modernizáció kérdésével. Kulcsár számára azért is volt kiemelten fontos a modernizáció kérdése, mert a társadalmi fejlődés programja szorosan kötődött a századfordulótól kezdődően a társadalomtudományi gondolkodáshoz is.^[26] A társadalomtudományok művelőinek a politikával való szoros kapcsolata már a huszadik század kezdetén – tehát a modern magyar társadalomtudomány hajnalán – is jelentős hatást gyakorolt arra, hogy mit gondoltak a társadalmi fejlődés mikéntjéről. Gondoljunk csak az 1900-ban alakult Társadalomtudományi Társaság 1905–1906-os szét hullására. A kezdetben politikailag heterogén társaság a társadalmi fejlődésről vallott elgondolások mentén szakadt konzervatív, liberális, polgári radikális és szocialista csoportosulásokra, amely sajnálatos módon a társadalmi haladást óhajtó tudósokat szembeállította a „szabad gondolat” és a „magyar gondolat” leegyszerűsített dichotómiája mentén.^[27] Ezzel sokáig kiengesztelhetetlen (nek tűnő) antagonizmus mutatkozott a társadalmi fejlődés tartalmát illetően, tehát a társadalom jobbítását vagy a külső minták adaptációja, vagy a belső fejlődésre alapozva képzelhették el az egyes csoportosulásokhoz tartozók.^[28]

A modernizációs programokban minden esetben kiemelt helyet foglalt el a közigazgatás reformjának kérdése is, hiszen már a Társadalomtudományi Társaság első ülései is a földkérdés, választójog és a közigazgatás reformja és a szociálpolitika témáit boncolgatták.^[29] A közigazgatás kérdésében Kulcsár szerint Bibó és Erdei túllendültek a társadalmi fejlődésről vallott nézetek éles határvo-

[25] Kulcsár, 1986, 194.

[26] Litván, 2008, 105-107.

[27] Litván, 2008, 105-107.

[28] Megemlítenéd, hogy Bibó édesapján keresztül valószínűleg már ifjú korában tisztában lehetett a „szociológia első műhelyének” válságaival, hiszen édesapja maga is aktív szereplője volt a társadalomtudománynak és „[...]”, hogy pesti létében a radikálisokkal nem volt különösebb kapcsolatban, inkább azoknak a tudós perifériájával: jó viszonyban volt Róheim Gézával, Somló Bódóval. A húszas években főleg a nyelvészekkel és néprajzosokkal volt jó viszonyban, elsősorban Györfly Istvánnal [...]” (Huszár, 1989, 15-16.).

[29] Litván, 2008, 111.

nalain és új, a belső fejlődéssel számot vető, de a szükséges reformokat el nem odázó javaslatot dolgoztak ki. Kulcsár úgy fogalmaz, hogy „A századfordulót követően a magyar politikai gondolkodás – többek között már a politikatudomány egyetemi oktatással is elismert keretei között – tovább fejlődik, de eredendő sajátosságai megmaradnak. Az egyik sajátosság a magyar társadalmi-politikai fejlődés feladataihoz való kötődés, amelyben mindig felbukkan a külső minta és a belső adottságok közötti viszony problémája. [...] Ami azonban a közigazgatást illeti, ha voltak is sajátos megnyilvánulások (pl. Győrffy István esetében), akár Erdei Ferencre (1910–1971), akár pedig a népi irányzathoz ugyan nem sorolható, de ebből a szempontból Erdeivel szoros eszmei kapcsolatban lévő Bibó Istvánra (1911–1979) gondolunk, a bíráló és a továbbfejlesztés egyaránt túlmegegy a hagyományosan kialakult intézményeken a modern közigazgatás követelményei felé pl. a »tárgyi szakszerűség« követelésével. (Erdei 1980:306–309).”^[30]

Fontos kitérőt tennünk, hogy miért is válhatott Kulcsár számára fontosá a társadalmi modernizáció és a közigazgatás reformjának kérdése. Szabari Vera a *(Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között c. tanulmánykötet* bevezetőjében találóan jegyzi meg, hogy „a hazai szociológia »sikeres« (rövidebb-hosszabb) időszakai egybeestek azokkal a korszakokkal, amikor a modernizáció a társadalmi, gazdasági és politikai célkitűzések fókuszába került (még akkor is, ha a modernizációt a különböző korszakokban nagyon eltérően értelmezték), és ebben a folyamatban kitüntetett szerepet szántak a tudományos megismerésnek. [...] Épp ezért a politikatörténeti korszakok mellett a szociológia intézményesülése és működése szempontjából fontos dimenziót jelent az adott időszak modernizációhoz való viszonya is.”^[31] Bár Szabari úgy véli, hogy az 1970-es és 1980-as években a szociológia ugyan professzionalizálódott, a kritikai szociológia terei viszont leszűkültek. Így valószínűleg nem értene egyet velem abban, hogy Kulcsárnak a társadalmi modernizáció iránti érdeklődése pontosan annak a társadalomtudományi eszmei hagyománynak a folytatását jelenti, amelybe Bibó és Erdei is illeszkednek.^[32]

Érdekes módon a *(Disz)kontinuitások c. kötetben* egy, a hazai családszociológia történetéről szóló tanulmány lábjegyzetéből érthetjük meg jobban, miért is nyúlt Kulcsár Bibóhoz, Erdeihez és a népi mozgalom más szereplőjéhez.^[33] Ez az írás rámutat arra, hogy „Kulcsárnak a külső hatások befogadásáról írt tanulmánya

[30] Kulcsár, 1987, 54-55.

[31] Szabari, 2020, 32-33.

[32] Szabari, 2020, 30-31.

[33] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Kulcsár szerepével kapcsolatban a hazai szociológiatörténet legalábbis ambivalens attitűdöt képvisel, így Takács megjegyzésének célja valószínűleg nem az volt, hogy Kulcsárt pozitív színben tüntesse fel, ez utóbbi jelen sorok szerzőjének újraértelmezése eredményének köszönhető. Takács hivatkozik Szabari, 2011-ben megjelent *A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója c. írására*, amelyben Szabari az Erdei-recepció körében vizsgálja Kulcsárnak a Takács-idézetben is említett esszéjét. Szabari megjegyzi, hogy „Kulcsár írása azt mutatja, hogy a modernizálódás jegyében, amely ne feledjük, a kádárizmus egyik legfontosabb ideológiai terminusa volt, a nyolcvanas évek elejére már vállalható lett egy sajátos magyar út.” Ld. Takács, 2020.

(A magyar szociológia történetiszemléletéről. Gondolat a külső minta jelentőségéről, Kulcsár 1984) különösen érdekes a befogadáskutatás szempontjából. Kulcsár a század eleji szociológia és a harmincas évek népi mozgalmának tanulságaként arra a következtetésre jut, hogy sem a nyugati elméleteket és módszereket hazai viszonyokra adaptálni próbáló »mintakövető«, sem »az endogén erőkre támaszkodó társadalomalakításban és – ezzel összefüggésben – a külső mintákkal szembeni védekezésben« feladatot látó »mintateremtő« szociológia nem lehet sikeres, csakis a két irányzatot ötvöző »harmadik utas« modell. Kulcsár szerint a modernizálódás akkor lehet sikeres, ha a külső ösztönzők, a külső körülmények megváltozásakor, a korábbiakra alapozva biztosított a további fejlődés [...]»^[34]

Az előbbieket alapján jobban érthetjük tehát, hogy Kulcsárt éppen a harmadik utasság gondolata kapcsolja össze Bibóval. A harmadik út gondolata a társadalmi modernizáció vonatkozásában nem veti el a külső minták átvételét, ugyanakkor fontosnak tartja a hazai szociokulturális tényezők mélyreható ismeretét is.^[35] Ez a nézőpont szükségképpen interdiszciplináris viszonyulást feltételez az ezt alkalmazó kutatótól. Tudományokon átívelő, abban az értelemben, amelyben Bibó, Erdei, majd Kulcsár a társadalom és a jog kapcsolatát vizsgálta. De szakmai attitűdöket is átfogó, miután egyszerre szükséges a tudós és a szakpolitikus látásmódja is.

Fontos a társadalmi modernizáció esetében rámutatnunk arra is, hogy Kulcsár a modernizációt elsősorban Szűcs Jenő Európa három régiójáról kifejtett tézisei és Immanuel Wallerstein világrendszerelméletének fogalomkészletén belül értelmezte, tehát úgy vélte, hogy a modernizációs törekvések története minden esetben a „centrum-periféria összefüggésében ragadhatók meg”.^[36] Miért is érdekes ez a kulcsári Bibó-interpretáció szempontjából? Azért, mert Kulcsár írásaiból úgy tűnik, hogy magáévá tette Szűcsnek azt a Bibó tudósi felfogásáról írt gondolatát, amely szerint Bibó mint „[...] tudós politikai gondolkodó a történelem tudósainak is példát mutatva volt tudatában annak, hogy a »történesek« mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos »szerkezetek« lényegesek, amelyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.”^[37] Szűcs úgy vélte, hogy Bibó számára a fő kérdés az, hogy „[...] mit lehet vagy mit kellene kezdeni egy – történeti szerkezeti határai miatt – forradalmat és demokratikus átformálódást igénylő társadalommal, hogy lehetőségeinek maximumáig jusson, akkor is, ha a forradalmi átalakulás és demokrácia lehetőségeit a történelem nem forradalmi helyzetben csillantotta fel.”^[38]

[34] Takács, 2020, 212.

[35] Kulcsár a modernizáció és mintakövetés témájáról még a televízió Tudósklub c. műsorában is beszélt Papp Zsolttal, Szűcs Jenővel, Bognár Józseffel és Gombár Csabával. Ld. Magyar Hírlap, 1982. december (15. évfolyam, 282–306. szám), 9; Magyar Hírlap, 1984. szeptember (17. évfolyam, 205–230. szám), 9.

[36] Ne feledjük, hogy Szűcs az Európa három régiójával kapcsolatban kifejtett gondolatait először a szamizdatban megjelent Bibó-émlékkötetbe publikálta. Ld. Kulcsár, 1989, 35.

[37] Szűcs, 1991, 161.

[38] Szűcs, 1991, 161.

Szűcs sorait olvasva jobban érthető tehát, hogy miért tartotta nagyra Kulcsár a népiek és a hozzájuk kapcsolódó Bibó „populista modernizációs” alternatíváját, amelyet Kulcsár szerint leginkább Erdei Ferenc, Bibó István és Németh László munkássága testesített meg.^[39] A népi mozgalom modernizációs programját Kulcsár egyértelműen az „endogén fejlődés [egyik] koncepciója[ként]”^[40] azonosította, amely nem esik bele abba a hibába, hogy „a modernizáció szempontjából kizárólagos jelentőségűvé változtat[ja] az adott népcsoportot, ideológiai-kulturális elemeket [...], amely emiatt] azután könnyen hajlik arra is, hogy valamilyen sajátosságát más társadalmak és kultúrák számára is mintává transzponálja.”^[41] A népi mozgalom populista modernizációs programja azért is tudta elkerülni ezt a szélsőséges álláspontot, mert „regionális orientáltságú”^[42] volt, és a társadalmi modernizáció célját nem a centrum gazdasági, társadalmi intézményrendszerének átültetésében keresték, hanem „annak a társadalmi állapotnak [a] kialakítás[ában], amely képes az önmozgást, a sikeres adaptációt biztosítani”.^[43]

Kulcsár számára a történelem megadta azt a lehetőséget, hogy a társadalmi modernizáció programját ne csupán tudósként vizsgálja, hanem szakpolitikusként aktívan részt vegyen annak alakításában, amikor 1988 és 1990 között a Grósz- majd a Németh-kormányok igazságügyi miniszteri tisztségét töltötte be. 1994-es *Két világ között – Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990 c. visszaemlékezéseiben* olvashatunk arról, hogy számára az elérendő cél nem csupán a nemzeti függetlenség formai megvalósítása volt, hanem – Bibóhoz hasonlóan – a társadalmi attitűdök gyökeres megváltoztatása. Kulcsár ezt úgy fogalmazta meg, hogy „A rendszerváltozás során mindenekelőtt az idegen katonai erők, idegen intézmények és szokások eltüntetése látszott a legfontosabbnak, s ez nem is ment olyan nehezen. Már problematikusabbak azok a magatartásmódok, az a gondolkodásmód (ide tartozik pl. a »patrónus-kliens« viszony, a szaktudás helyettesítése a politikai megbízhatósággal stb.), amelyek a régióknak történelmi tradícióiban is éltek, s halványodva ugyan, de fellelhetőek voltak a két világháború közötti Magyarországon is. E tradíciók jelentős részét a szocialista rezsim 45 éven át újra felerősítette a maga keletről hozott mintáival a »pártállami« vagy »állampárti« közegben.

[39] Kulcsár, 1989, 35.

[40] Kulcsár az az endogén fejlődés egy másik példjaként az 1947-ben a függetlenségét kivívó Indiát mutatta be. Kulcsár szerint a populista modernizáció indiai változata „Gandhira vezethető vissza, eredeti alapeleme az „önellátó” falu. A populista modernizáció tehát csak mint kifejezés új. Valójában a populizmusnak a világ elmaradott, főleg a parasztság és a falusi lakosság nagy arányával jellemezhető országaiban való jelentkezése lényegében mindig a modernizáció valamilyen kísérletével párosult és pedig olyan kísérletével, amely a „nyugati” (azaz az európai centrumban kialakult) modellt valamiképp alkalmazhatatlannak tartotta”. (Kulcsár, 1989, 35.).

[41] Kulcsár, 1989, 39.

[42] Kulcsár, 1989, 40.

[43] „E modell szerint a tradicionális parasztközösségek nem csupán autonóm módon (bár a külső környezet hatására) képesek a modernizálódásra, hanem a nagyobb társadalom integrálódását is elősegítik.” (Kulcsár, 1989, 35.).

Ezek azonban magatartási, jobb esetben uralmi minták. Róluk írta annak idején Bibó István, »hogy a régi világ továbbélése nemcsak annak tudatos hívein keresztül fenyeget, hanem tömegessé vált beidegződésein keresztül is.«^[44] Kulcsár számára tehát ugyanúgy fontos volt az a bibói „reformprogram”, amely nem csupán az intézmények formális átalakításában látta a modernizáció kulcsát, de legalább ilyen fontosnak látta a társadalmi attitűdök tudatos kezelését is a demokratikus intézmények hosszútávú fennmaradása érdekében. Bibónak ezt az álláspontját foglalta össze Szűcs úgy, hogy „[...] a demokrácia elengedhetetlen feltétele az »emberi méltóság forradalma«, mely által a nép megtapasztalja a maga erejét, módjában van vezetőit megválogatni, és közvetlen tapasztalatban tanulja meg, hogy a köz ügye az ő ügye, Ehhez a lehetőség az államigazgatás önkormányzati alapjainak intézményes és radikális kifejesztésében, az államstruktúra »alulról felfelé« való funkcionálásának megnyitásában – Bibó István sajátos reformprogramjában – adódhat. A forradalom »felülről« így nyerhette el »alulról« a maga medrét.”^[45]

Kulcsárnál talán leginkább a jognak a társadalmi modernizációban betöltött szerepével és annak korlátaival kapcsolatos nézeteiben fedezhetjük fel az „alulról felfelé” építkezés fontosságát. Kulcsár úgy vélekedett, hogy a „jogi kultúránk orientatív vonásokkal telítődött. Sajátos ellentmondás: ebben a folyamatban a jogi szabályozás az államhatalom szemében oly mértékben felértékelődött, hogy valósággal illuzórikus várakozások kapcsolódtak hozzá. Ám a jogalkotásban – és magában a társadalomban is – a jogászok szerepe, presztízse leértékelődött.”^[46] Az orientatív jogi kultúra felé haladással pedig az a gond, hogy a jogra eszközként tekint, amely alávethető a pillanatnyi politikai érdekeknek és így a jog „relativizálódik”.^[47]

A jog relativizálódása magával hordozza a kiegyensúlyozott, a belső viszonyokat és a külső mintákat kiegyensúlyozó modernizáció kudarcát is, hiszen a modernizáció „sikerének egyik fő feltétele a jogszabályok alapján hosszú távra is kiszámítható hatósági és emberi magatartás, valamint természetesen a társadalomban uralkodó közbiztonság. Mindazonáltal ez a közbiztonság labilis marad, ha nem épülnek be ismét a magyar társadalomba a már századokkal ezelőtti gyökeret vert alapelvek: az adott szó szentsége, a szerződés megtartásának magától értetődő követelménye, a tulajdon tisztelete, és mindenekelőtt a másik ember méltóságának elismerése és a készség az együttműködésre, adott esetben a jogilag meghatározott közérdek elsőbbségének elfogadása. A legfontosabb azonban az, hogy az állami szervezetek és a hatóságok jogszerűen működjenek. Válogatás és részrehajlás nélkül tartsák be saját jogszabályaikat akkor is, ha az érdekeik ellen hatnak, és a szabályozásban semmi áron se maradjanak kibúvók

[44] Kulcsár, 1994, 104-105.

[45] Szűcs, 1991, 218.

[46] Kulcsár, 2008, 420.

[47] Kulcsár, 2008, 421.

sem a hatóságok, sem az állampolgár számára.”^[48] A bibói terminológiához visz-szatérve: a jog relativizálódása magában hordozza a szolgáltató közigazgatás meg-valósításának lehetetlenségét is.^[49]

Azért is fontos hangsúlyoznunk Kulcsárnak, a tudósnak és miniszternek a jog és társadalom elválaszthatatlansága melletti következetes kiállását és ebből következően az „alulról felfelé” építkezés programjának támogatását, mert, úgy hiszem, hogy ars poeticájának ez az eleme származik leginkább Bibótól. Egy-úttal ez a felfogás az, amely a jövő jogászai számára is mindenkor követendő példát állít, ellentétben korunk jogalkotóinak és jogalkalmazóinak hozzáállásával, amely a jogra legtöbbször úgy tekint, mint a politikai célok elérésének esz-közére. A jogi instrumentalizmus elterjedésével megfelelkezhetünk arról, hogy a „jogállami értelmű modern jog nem olyasmi, amit egyszeri intézményfelállítással meg lehet oldani. Leginkább olyan folyamatos társadalmi életben tartást kell elképzelnünk, amely többek között a szakpolitikai sikeresség által erősödik, és bizonyos társadalmi érzelmek, hiedelmek, képzetek, attitűdök és cselekvések állandó támogatásától függ.”^[50]

Erre Kulcsár több munkájában is rámutatott és mindig emlékeztetett arra, hogy a társadalmi struktúráknak a felülről lefelé történő átalakítása mindig kor-látozott eredményességű lehet.^[51] A korlátozottságon felül pedig „újratermeli a tradicionális magatartást – elsősorban a politikai [és jogi] kultúrában”.^[52] Bibó-tól tudhatjuk, hogy ezek a politikai kultúrában fellelhető tradicionális magatar-tások pedig nem egyszer a társadalomfejlődésben bekövetkezett „torzulások-ként” jelentkeznek és ezért szükségképpen „zsákutcába” vezetnek bennünket.^[53]

A legfőbb torzulásként Kulcsár is, Bibó is a politikai rendszer túlsúlyát azo-nosítja a társadalom rendszerében.^[54] A politikai rendszer túlsúlya szükségkép-pen eredményezi a helyi autonómiák kibontakozásának szűkös lehetőségét is, amely a társadalom tagjait megfosztja a politikában való részvétel „valóságos élményét”. A valóságos élmény, a normál döntéshozatalban való részvétel élmé-nye – hangsúlyozza Kulcsár – a magyar történelemben leginkább csak kivételes esetekben, az ellenállás különböző formáiban jelent meg, és így nem, vagy csu-pán részlegesen alakulhatott ki a demokratikus részvétel „valóságos élménye”, ez pedig „reakciójában sem formálta a konfliktusok normális kezelését is magá-ban foglaló politikai kultúrát, inkább állandósította az indulati és erőszak-ele-met ebben a politikai kultúrában”.^[55] Erre azért tekinthetünk torzulásként, mert valóságos élmény nélkül a demokratikus intézményrendszerek valóságos, hosz-

[48] Kulcsár, 2008, 421.

[49] Papp, 1980, 14.

[50] Fleck, 2021, 174.

[51] Kulcsár, 1987, 12-13.; Kulcsár, 1994, 107.

[52] Kulcsár, 1994, 107.

[53] Kulcsár, 1987, 336.

[54] Kulcsár, 1987, 336-338.

[55] Kulcsár, 1987, 336-337.

szú távú megalapozása sem történhet meg. Egyetérthetünk Fleckkel, amikor azt írja, hogy „Amit nem tudunk hatékonyan manipulálni, azt nem érezzük magunkénak, s beavatkozásunknak alig vannak határai. A valóság, a jövő tervezhető, átalakítható – alig-alig vesszük észre, hogy e mérnöki uralás első lépése, hogy az ehhez megfelelő eszközökkel, például a jogi kényszerrel rendelkező állam természetes szövetségesévé tett minket a felettünk való uralom és manipuláció folyamatában.”^[56]

Az jelzi leginkább, hogy Kulcsár mennyire komolyan vette Bibó írásait, hogy 1989. március 3-án, igazságügyi miniszterként, az Országgyűlés előtt tartott beszédében hivatkozott rá, *Magyarország alkotmánya szabályozási elveinek tárgyalása* c. beszédében^[57] előadta, hogy „A hatalmi ágak elválasztásának és egyensúlyának elve — amely sajnos országunkban és régióinkban lényegében soha sem érvényesült teljesen, így nem gyökerezhet politikai kultúránkban sem, bár annál inkább megtalálható egyes kiemelkedő politikai gondolkodóink irányában — olyan technikai megoldást jelent, amely mindenképpen érvényesítendő ahhoz, hogy a jogok és a kötelességek érvényesíthetők legyenek. S ha már említettem itt az imént kiemelkedő politikai gondolkodóinkat, hadd hivatkozzam itt Bibó István 1947-ben tartott akadémiai székfoglalójára, amelyben a következőket írta: »az, hogy a Szovjetunióban hatalmak elválasztásának elve, s a benne rejlő erkölcsi, s gyakorlati igazság nem talált eddig visszhangra, nem azért van mint-ha az osztály nélküli társadalom fel tudta volna találni azt a hatalomkoncentrációt, amely nem demoralizál, vagy a hatalomnak egy olyan technikai szervezeti, amely az államhatalmak szétválasztása nélkül hatásvédelmet biztosít az önkény veszedelmével szemben.« Alkotmányosan működő jogállam számára az államhatalmi ágak, a törvényhozás, a végrehajtás és a bírászkodás elválasztása és egyensúlyuk biztosítása nélkülözhetetlen. S a szabályozási elvek ezt következetesen érvényesítik is.”^[58]

Az idézet nem lenne teljes az azt megelőző mondatoktól, amelyben Kulcsár a következő kérdéseket teszi fel az Országgyűlés számára: „Kérdés azonban; a hatalom egységére felépített monolitikus államszervezet valaha is működött-e konfliktusok, zavarok és diszharmóniák nélkül? Vajon valóban lehetséges-e az államszervezetet a posta vagy a nagybank szervezési elvei szerinti racionalitással működtetni? És további kérdés: vajon akár az ember által elérhető legtokéletesebb társadalom- és gazdaságalkító politika is megvalósítható-e diszfunkcionális következmények nélkül, ha az eltérő érdekek, kulturális differenciák, meggyőződések és vélemények közegébe behatolva, és az ezek kifejezését is lehetővé tevő fékek és egyensúlyok rendszere nélkül, a minden differenciált-ságot nélkülöző hatalmi szervezet végrehajtásában jelenik meg? Vajon mi vár az egyénre és jogaira ilyen körülmények között? Marx mondotta, hogy a kérdés

[56] Fleck, 2021, 176.

[57] Weyer Balázsnak köszönhetően tudjuk, hogy ez volt az Országgyűlésben az első olyan felszólalás, amelyben Bibó Istvánra hivatkoztak. Ld. Weyer, 2021, 20.

[58] Országgyűlési Napló, 1985, III. kötet, 1988. december 20. – 1989. május 12., 3307-3308.

megfogalmazása megadja a választ. De a válaszáért nem kell túlságosan távolra mennünk, időben sem.”^[59] A Marx-ra való, nyilvánvalóan szarkasztikus hivatkozáson túl a kérdésekből is kiolvasható az autoriter állam kemény kritikája és a hatalmi ágak elválasztása melletti demokratikus kiállás, ezt mutatja leginkább az, hogy e kérdéseket követi Bibó idézése, amelyből nem marad ki a jogi struktúra megváltoztatására való figyelemfelhívás mellett a politikai kultúra nélkülözhetetlen szerepére való figyelmeztetés sem. Úgy vélem, hogy Kulcsár Bibó-olvasata fontos a bibói „láthatatlan alkotmány” recepciója szempontjából, mert például szolgál a jelen gondolkodói számára azzal, hogy eszünkbe vési: a jog segítségével végrehajtott változtatások sohasem képzelhetők el a társadalom mélyreható ismerete nélkül. A demokratikus kultúra fejlesztésében a jog tehát kiemelt szerepet tölt be, de sikere csak akkor képzelhető el, ha a jogi reformokat a társadalmi kontextusba ágyazva hajtjuk végre.

A bibói hagyománynak ápolása az, amely Kulcsárt is a „látók” közé emelte. Ezt Kukorelli István a következőképp fogalmazta meg: „A demokráciadeficitekkel terhelt mai alkotmányos rendszer, amely 1989 óta a 45. alkotmány módosításnál tart, keskeny vágányon, pengeélen működik. Bibó üzen ma is, üzen az életmű, a tudós gondolkodási módja, tudományos módszertana, személyisége, a bibói magatartásminta. Bibó alkotmányos elvei, többletjelentéssel megtöltött fogalmai (nevezetesen a félelem, a szabadság kis körei, az emberi méltóság, a hatalom emberarcúvá tétele, a politikai hisztériák elleni fellépés stb.) ma is mérték és mérce. Bibónak ugyan nincs látható chartális alkotmánya, de alkotmányos kultúrája van. Látható. A látók látják. És értik.”^[60]

IRODALOM

- Balog Iván: (2010): *Bibó István recepciója: politikai átértelmezések*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Bibó István – Huszár Tibor (1989): *Bibó István: beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Bibó István (1981): *Bibó István összegyűjtött munkái 1.* (Szerk. Szabó Zoltán – Szöllösi Árpád – Sárközi Máttyás – Kemény István). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Bibó István (1984): *Bibó István összegyűjtött munkái 4.* (Szerk. Kemény István – Sárközi Máttyás). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Erdei Sándor (2024): Egy barátság történetéből. In: Kukorelli István – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): *Aki a tízparancsolata szerint élt – Bibó István emlékezete*. Méry Ratio Kiadó, Budapest.
- Fleck Zoltán (2021): Szabályozás, szakpolitika és autonómia: Az eszközként használt jog csapdái. In: *Máltai Tanulmányok. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Tudományos Folyóirata*. 3(2).

[59] Országgyűlési Napló, 1985, III. kötet, 1988. december 20. – 1989. május 12., 3307-3308..

[60] Kukorelli, 2024, 72.

- Gyarmati György (1979): Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez (1946). In: *Századok*. 113(3).
- Gyarmati György (2021): *Bibó István kortársi környezetben: portrék, sziluettek - szemből, profilból*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Kukorelli István – Szoboszlai-Kiss Katalin (2024): *Aki a tízparancsolata szerint élt – Bibó István emlékezete*. Méry Ratio Kiadó, Budapest.
- Kukorelli István (2024) Bibó István láthatatlan alkotmánya. In: Kukorelli István – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): *Aki a tízparancsolata szerint élt – Bibó István emlékezete*. Méry Ratio Kiadó, Budapest.
DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2019.1.7>.
- Kulcsár Kálmán (1982): *Gazdaság, társadalom, jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1986): *A modernizáció és a magyar társadalom: tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1987): *Politikai és jogszociológia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1989): *A modernizáció és a jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1994): *Két világ között: rendszerváltás Magyarországon 1988 - 1990*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Litván György – Gyurgyák, János – Pótvó János (2008): *Magyar gondolat – szabad gondolat: válogatott történelmi tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pálincás József – Király Miklós – Bayer József (2011): Kulcsár Kálmánra emlékezünk (1928-2010). In: *Társadalomkutatás*. 29(1).
DOI: <https://doi.org/10.1556/Tarskut.29.2011.1.1>.
- Papp Zsolt (1980): Bibó István – Társadalomelemzés és politika. In: *Kritika*. 1980/11. sz.
- Réz Pál (szerk.) (1991): *Bibó-emlékkönyv*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem-Századvég Kiadó, Budapest–Bern.
- Szabari Veronika (2020): A magyar szociológia főbb korszakai (1900-2010). In: Szabari Veronika (szerk.): *(Disz)kontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2020 között*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szűcs Jenő (1991): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. In: Réz Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv*. Neue Ausg. Századvég Kiadó, Budapest.
- Takács Erzsébet (2020): A hazai családszociológia lehetősége az 1970–1980-as években. In: *(Disz)kontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2020 között*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Tocqueville, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában (Válogatás)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varga Károly (2008): Hosszútávfutó - két klub színeiben. Kulcsár Kálmán 80 éves. In: *Társadalomkutatás*. 26(2).
DOI: <https://doi.org/10.1556/Tarskut.26.2008.2.1>.
- Weyer Balázs (2021): Az eltorzított Bibó. In: *Múlt-kor*. 2011. ősz